

॥ अनुभूतिलेशप्रारंभः ॥०

9/3

Anubhuti Leshapra rambh.

५३
२

श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥ श्रीमद्भगवतेवासुदेवायनमः॥ ॥ श्रीरक्त॥ ॥
 वंदे श्रीसच्चिदानंदं शेषशायिनमीश्वरं॥ यस्य सादेन पश्यामि यद्रूपं सच
 राचरं॥ १॥ ध्यात्वा तं गुरुमात्मानं मुपदेशक्रमेण यथा॥ जिज्ञासु जनबोधाय
 अवक्ष्यामि समासतः॥ २॥ मुमुक्षुस्तत्र जिज्ञासुः श्रीगुरुं शरणं व्रजेत्॥ कथं त
 दादौ वक्ष्यामि गुरुर्हि ब्रह्मणो गुरुः॥ ३॥ अतीतकल्पतत्र ज्ञाः पुनरावृत्तिव
 र्जिताः॥ कल्पेस्मिन् ये समुत्पन्ना अज्ञास्ते सर्व एव हि॥ ४॥ अपरोक्षात्मबोधस्त
 न स्याद्गुरुमुखं विना॥ ज्ञानं स्य गुरु रज स्यात्सुप्तः सुप्तप्रबोधकः॥ ५॥ ततो नि
 त्यप्रबोधो यो नित्यमुक्ते जगत्पतिः॥ तेन प्रबोधितो ब्रह्मायो ब्रह्मणमिति श्रु
 तः॥ ६॥ श्रुतिश्च॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वयो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै॥ त

इदं देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वेशरणं प्रपद्ये॥ ७॥ प्रबोधितास्तेन पु
 त्रामो न सास्तत्क्रमाद्भुवि॥ ज्ञानमागतमित्यस्मां गुरुर्हि ब्रह्मणो गुरुः॥ ८॥ य
 स्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ॥ तस्यैते कथिता ह्यथा प्रकाशं तद्वति श्रु
 तः॥ ९॥ अतो गुरुं प्रपद्येत जगत्कारणद्वयं॥ जगदात्मतया शिष्यं रूपया
 यस्तु पश्यति॥ १०॥ जिज्ञासुरत्र यो ज्ञाता ज्ञेय आत्मा स्वयं हि सः॥ ततस्तस्मै त
 दात्मा त्वं तत्प्रतिलिखे वदं श्येत्॥ ११॥ यस्याविद्या तस्य विद्या सुप्तस्यैव हि जागरः॥
 तथा देहात्मता यस्य तस्यैव हि चिदात्मता॥ १२॥ अतः प्रतीतिरज्ञस्य देहो ह
 मिति तां गुरुः॥ १३॥ निषेधयेति तस्यैव प्रतीत्या स्याद्यथा स्फुटं॥ १४॥ ननु के
 कासितद्ब्रूहि स प्रतीत्या च शास्त्रतः॥ प्रतीत्या देह एवाहं शास्त्रदृष्ट्या तदव्यथा॥ १५॥

अनुभू

शास्त्र दृष्ट्या तनोरन्य इति चेद्ब्रूहि कीदृशः॥ तन्न जानासि वेदे हि प्रतीतिस्त
वकीदृशी॥१४॥ देहो ह मिति जानासि प्रतीत्याश्रवणेन वा॥ प्रतीत्या यदि
जानासि तदेव ब्रूहि को भवान्॥१५॥ देहो ह मिति जानासि स्वप्रतीत्या ज
गद्गुरो॥ जानासि दैन्यो ह दैन्यो ह मिति शास्त्रविमर्शनात्॥१६॥ न द
न्वमेव स्वप्ने पि स्वाप्न देहात्मता तवा॥ अयमेव स देहो वा सो न्यो वा स्वप्न
निर्मितः॥१७॥ अयमेव स देहश्चेत्सुप्तो यंस तु धावति॥ तस्मादन्यः स्वा
प्न देहस्तत्वात्मत्वेन मन्यसे॥१८॥ जागरे हित्वा दात्मा यंस स्वप्ने तत्र को भवा
न्॥ स्वप्ने नास्य प्रतीतिस्तन्न स्वाप्नस्य हि जागरे॥१९॥ देहात्मता प्रतीतिस्त
तस्मान्मिथ्येत्येहि भो॥ न यथा स्वाप्न देहस्तं जाग्रदेहोऽपि नाभवान्॥२०॥ २

अनु.
३

अना ज्ञानं तन्न स्यति ॥ ३० ॥ तद्विज्ञानार्थं स गुरुर्मेभिर्गच्छेदिति श्रु-
तेः ॥ गुरुमात्मप्रदं गच्छेद्दंतमधिगम्य च ॥ ३१ ॥ शास्त्राध्ययनमात्रे य-
था तत्त्वज्ञानं भवेद्यदि ॥ वेदार्थज्ञानतो ज्ञानं जातमित्येव सिध्यति ॥ ३२ ॥
निगमे रपरोक्षं चेत्त एवोपदिशं त्वहो ॥ गुरुमेवाभिगच्छेत्स इत्याहुः
स्तपुनः कुतः ॥ ३३ ॥ तस्माद्गुरुं विना न स्यादपरोक्षात्मदर्शनी ॥ आ-
चार्यवानेव वेदेत्यतः श्रुत्या निधीयते ॥ ३४ ॥ अधीत्य वेदां तमपि तत्त-
त्तं शरणं यदा ॥ गच्छेत्तदा तत्कृपया तत्त्वानुभवमश्नुते ॥ ३५ ॥ अथ दे-
हादन्य आत्मेत्येवं ज्ञातं त्वया स्फुटं ॥ तथा यात्मा कथमिति न ज्ञातं
तदविद्यया ॥ ३६ ॥ विजिज्ञासस्व जिज्ञासो कोस्मीति स्वधिया पुनः ॥ देहो ३

देहं न जानाति तर्हि वेत्तासि को भवो न ॥ ३७ ॥ स्वामिन् देहात्मविदेही न
देहो देहवित् क्वचित् ॥ आत्मानमविदित्वापि मया ज्ञातं मिति स्फुटं ॥ ३८ ॥ मृ-
तदेहो यथा पूर्वो षहं देह इति क्वचित् ॥ तस्मिन् गते गतो भाति देहवान्य-
स्तदेहवित् ॥ ३९ ॥ ततो देहात्मवित् प्राण इति मे जायते मतिः ॥ इति श्रुत्वा
ह भगवानाचार्यशास्त्रं तत्त्ववित् ॥ ४० ॥ ननु प्राणो गते देहे देहवित् नैव दृ-
श्यते ॥ तत आत्मा स एवेति ज्ञातवान् चारुणिभट्टगुः ॥ ४१ ॥ न वेद तस्माद-
न्यासो देहविदेहवास्ततः ॥ ४२ ॥ किंतु नास्ति शवे प्राणस्य नूनं देहवित् नैव दृ-
ष्टः प्राणो ब्रह्म इति स भट्टगुर्विदित्वापि तत्तत्पुनः ॥ गत्वा ह ब्रूहि भगवान् ब्रह्म
ति तदसंभवान् ॥ ४३ ॥ यतः प्राणो जडो वेत्तान देहस्य न वेदिति ॥ स्वप्रा-

अनुवर्तते

सुषुप्तिर्बुधापितरं पृथुमागमत् ॥ ४७ ॥ स्वप्नद्रष्टा यदा देहिं स्वाप्न देहं प्रपश्य लेश
ति ॥ तदा देहस्थितः प्राणो न देहं वेत्यतो जडः ॥ ४८ ॥ जागरे स्म यथा यस्मिन् स्थूलदे
ह प्रवर्तते ॥ स्वप्नकालेऽपि स तथा तस्मिन्नेव न वेदते ॥ ४९ ॥ न प्राणो निद्रितः क्वापि
यथा पूर्वो हि वर्तते ॥ भेदे ह विस्मृतं सुप्तं शरीरं नैव वेत्ति किं ॥ ४९ ॥ तथा सुषुप्त्यवस्था
यां यथा पूर्वस्थितोऽपि सः ॥ प्राणो देहं न जानाति तमोलीनो न यः क्वचित् ॥ ५० ॥ किं वृ
द्धत्वेन स प्राणः प्रबोधेऽपि मनो यतः ॥ गत्वा जानाति दुरस्थं तत्र तत्र न याति सः ॥ ५१ ॥
अथ तस्मिन् गते देहे देहविज्ञेयं दृश्यते ॥ ततः स एव तदेतत्त्येवं भातिसच भ्रमः ॥ ५२ ॥
ततस्त्वं नासि भो प्राणो देहवित्तं ततो न्यथा ॥ अथ देहात्मा विद्वद्भ्यामेष एव भ्रमो भवे न
त् ॥ ५३ ॥ सर्पभ्रमे गते रज्ज्वां धारा रोपो भवेदथा ॥ धारापवोदपि भवेद्दंडोऽपि स तथा ॥ ५४ ॥

स्वप्ने नास्य प्रतीतिरस्ति प्रतीतिरपि ते मृषा ॥ शास्त्रं दृष्टव्यं स्य न्यथा चे
त्कीदृशोऽसि वदस्व भो ॥ २१ ॥ देहादन्यो हमित्येव स्वात्मानं यदि मन्य
से ॥ एवं प्रतीतिरूपो वा प्रत्ययादन्यथासि वा ॥ २२ ॥ देहादन्यो हमि
त्येव प्रतीतिरसि चेद्भवान् ॥ सुषुप्तिकाले नैवैवं प्रतीतिस्तव विद्ये
ते ॥ २३ ॥ त्वं तत्रासि यउथा यस्मरसि स्वसुखं हित् ॥ अथ चेत्प्रत्यया
दन्यः कीदृशोऽसि वदस्व भो ॥ २४ ॥ तन्न जानासि चेद्यर्थं भ्रवणं दर्श
नं विना ॥ ज्ञानस्य साधनं शास्त्रं न ज्ञानं स्वयमेव तत् ॥ २५ ॥ अथ किं
बहुना क्ते न भवतं चेत्थनो भवान् ॥ अविद्या वरणं नूनमेतदेवावधार
य ॥ २६ ॥ वेदांतपारगोऽपि त्वमात्मविद्याप्रदं विना ॥ वेदांतवक्तुर्वाक्या

नैव ॥ ४९ ॥ देहात्मत्वनिषेधेन भाति प्राणात्मता यथा ॥ प्राणात्मत्वनिषेधेऽपि भात्यहोम
न आत्मता ॥ ५० ॥ मनः क्लृप्तः स्वाप्नुदेहस्तस्यस्तस्मिंस्तदात्मता ॥ जागरेऽपि स्मृतिस्तत्र म
नो यत्र प्रवर्तते ॥ ५१ ॥ मनो देहेऽयं गंस्मरति तदेवांगं प्रतीयते ॥ गत्वैतन्न्यत्र मनसि न
प्रतीतिस्तनोरपि ॥ ५२ ॥ मन एव ततः स्वात्मा देहो विननु दृश्यते ॥ किंतु तच्च न तत्रास्ति
सुषुप्तिर्यत्रैव मतेः ॥ ५३ ॥ नास्यात्मापि सुषुप्तौ चेत्स्वरं कस्य तदा वद ॥ तत्रैव सि
ष्टः सुप्तो यः स आत्मा ततो न्यथा ॥ ५४ ॥ यो मृग्यो गुरुवाक्येन सुषुप्तौ यो वशिष्यते ॥ त
मनस्तत्र तत्तस्मादन्यत्वं मन आत्मनोः ॥ ५५ ॥ किंतु तेनैव मनसा दृश्यते यस्तदन्य
था ॥ हृदामनीषा मनसा भिक्लुप्त इति च श्रुते ॥ ५६ ॥ न संदृशेति श्रुतिरूपमस्य न च
सुषुप्ता पश्यति कश्चनैव ॥ हृदामनीषा मनसा भिक्लुप्त इति श्रुते रर्थ इति प्रसिद्धः ॥ ५७ ॥
हृदामिक्लुप्त इत्येवमन्यैः कीदृशेन चेत् ॥ मनीषा मनसोऽयं वारं वारं यात्र श्रुतिबुधैः ॥ ५८ ॥

अनुले

५

त्व

मनीषां प्रथमां केचित्तीयार्थे वदन्ति हि ॥ सिद्धे यथाश्रुते र्थेऽपि कल्पनासानिरर्थे
का ॥ ५१ ॥ मनो मनीषाया युक्तं मनीषामन उच्यते ॥ मनीषामनसा तेन साक्षात्कारश्चि
दात्मनः ॥ ६० ॥ वेदांतश्च वणा बुधिरद्वैतश्च ध्यायान्विता ॥ सानिश्चयात्मिका बुधिसं
या युक्तं मनो महितम् ॥ ६१ ॥ अद्वैतनिश्चया युक्तं मनः सत्त्वमिति स्फुटं ॥ तेनापरोक्ष
मात्मा चैवैतत्तद्वद्वर्णितः ॥ ६२ ॥ सत्त्ववृत्त्यापरोक्षत्वं मन इत्यदिता हि सा ॥ केचि
सा बुधिरित्येका गीता सपनिषत्सु च ॥ ६३ ॥ दृश्यते त्वग्न्या बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्म
दर्शिभिः ॥ इति श्रुत्यात्मबोधा य बुधिरत्र विनिश्चिता ॥ ६४ ॥ हृदामनीषामनसस्य
वैचश्रयते केचित् ॥ वर्णिता तां तयात्मानं ज्ञात्वा कुर्वन्ति तन्मयी ॥ ६५ ॥ चिन्मया
भ्यासबलतस्तं वृत्तिं चिन्मयी सदा ॥ कुर्वन्ति योगिनो धन्याः सिद्धाः स्युः साधकाश्च
ता ॥ ६६ ॥ ज्ञाता ज्ञेयं चिदात्मानं सत्त्ववृत्त्याधिगच्छति ॥ ६७ ॥ सा वृत्तिर्बुधिराद्येन मनःशब्दे
न च केचित् ॥ ६८ ॥

५

अनुल

६

६

ति

दिवेदतत॥ स्वब्रह्मत्वेनैव तर्हि स्वब्रह्मत्वं न वेदतत॥ ७७॥ ब्रह्मैव तदविद्या स्याद्यदि नि
र्धर्मनिर्गुणं॥ ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या स्यात्तर्हि निर्धर्मनिर्गुणं॥ ७८॥ अविद्यावृत्तिरन्या चेन्न
गुणोद्भूतिर्वर्जिता त॥ स्वविद्यावृत्तिरन्या निर्गुणादिति सिध्यति॥ ७९॥ विद्याविद्ये मम
तनुविद्येदृशी शरीरिणा॥ मोक्षबन्धकरे आद्ये मायया मे विनिर्मिते॥ ८०॥ श्रीमद्भागव
तस्य ह्येवमवर्णिता मेव तत॥ विद्यापिमायावृत्तिः स्यादविद्यापितथाविधा॥ ८१॥ विद्या
याश्चाथविद्याया जडत्वात्तत्प्रकाशिव॥ ब्रह्मैवेति विनिर्णीतं तत्तदृश्यते धिया॥ ८२॥
दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या स्सक्ष्मायेति श्रुतिः क्वचित्॥ हृदामनीषामनसत्वे वंच्यते क
चित्॥ ८३॥ इत्यादिषु प्रमाणेषु तेषां श्रद्धान जायते॥ आदुर्बुद्ध्या दृश्यते चे विधेर्वि त
षयतां गते॥ ८४॥ विषयत्वं विद्या तेषामश्रद्धानि गमादिषु तथा श्रद्धान तेषां स
तां ब्रह्मविकासतः॥ ८५॥ आत्मानं निर्गुणत्वेन न वेदति स्वरूपता॥ न मत्तानिर्गुण

त

६

मनसो वृत्तिश्च न्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ॥ इत्युक्तं योगशास्त्रे पिगीता रूपनिष्क
च ॥ ६८ ॥ दुष्टं सति कलौ केचिच्चिदात्मज्ञानमानिनः ॥ मुक्तिमाहुर्विनाभ्यासं श्रुतेऽपि सक्
दात्मनि ॥ ६९ ॥ त आहुः रात्रौ वात्मानं जानाति न मनीषया ॥ आत्मवर्जीवनात्मात्मानं वे
दमनसापि सः ॥ ७० ॥ इह स्य पदिशं त्येव मन्यो न्यं प्रवदन्ति च ॥ ब्रह्मेव ब्रह्मतां स्वस्य स्व
यं वेदति वादिनः ॥ ७१ ॥ यद्यात्मानं ब्रह्म वेदनिर्गुणत्वेन केवले ॥ निर्गुणत्वेनैव तर्हि वि
सृत्य ब्रह्मतां स्थितं ॥ ७२ ॥ ब्रह्मेव तर्हि विद्यापि विद्यापि ब्रह्म निर्गुणं ॥ यद्यविद्या भू
वद्ब्रह्म विद्यापि ब्रह्म तद्देवता ॥ ७३ ॥ माया वृत्तिर्यद्यविद्या विद्या ब्रह्म कथं भवेत् ॥ निर्गु
णं यद्यविद्या विद्या ब्रह्म कथं भवेत् ॥ ७४ ॥ ब्रह्मात्मानं न वेदति सिद्धेव कुरुतः परां स्व
ब्रह्मत्वं स्वयं ब्रह्म जानातीत्युचितं भवेत् ॥ ७५ ॥ अविद्या ब्रह्मणो न्याचे मायातीतम
धर्मकं ॥ वेत्येव सर्वदात्मानं मविद्या चेत्ततो न्यथा ॥ ७६ ॥ स्वब्रह्मत्वेनैव यदि स्वब्रह्म

थापि च ॥ ७ ॥ अतस्तु बुधिया ह्यं च तदतींद्रियमित्यपि ॥ उक्तं भगवता बुधिया ह्यं च
 तींद्रियं च तत् ॥ ८ ॥ दृश्यते तत्र यथा बुद्ध्या सस्मया सस्मदक्षिभिः ॥ इति श्रुत्या यच्चैदि
 तं साधितं हरिणा पितृ ॥ ९ ॥ विषयत्वं च यद्बुद्धेर्बुधिया ह्यतयात्मनः ॥ भातितमिति सां
 धेन यतो बुधिस्य यं जडा ॥ १० ॥ यद्बुद्धिर्वेद्यं वेत्तव्यं तद्बुधिया ह्यमुच्यते ॥ तथात्मात्म
 प्रकाशेन वेत्तिसाया स्वयं जडा ॥ ११ ॥ तथा सत्यात्मनैवात्माया ह्यद्वैतसिद्धिर्नास्ति
 तु धर्मविहीनता दृष्टियोगेन निर्गुणं ॥ १२ ॥ प्रतीतं स्याद्यथा वह्निर्दृश्यः काष्ठादिर्दह
 न् ॥ दहन्काष्ठादिकमपि यथाग्निः स्वप्रकाशतः ॥ १३ ॥ प्रकाशको दहं कश्च स्पष्टो भवति
 न स्वयं ॥ लोहपाषाणवस्त्रादिष्वग्निः स्पष्टो यथा भवेत् ॥ १४ ॥ बुद्ध्या तथात्मानुभवो
 भवेदात्मनि एव हि ॥ बुध्ये व स न वेदात्मा स्वात्मतत्त्वं यथा तथा ॥ १५ ॥ बुध्ये व वे
 त्ति स्वात्मात्वं उभयं तत्प्रकाशितं ॥ जानामि नात्मानमहमेवं वस्वप्रकाशितं ॥ अ
 विद्ययात्मा विस्मृता तं जडात्मकतांगतं ॥ १६ ॥ प्रकृतं न मनः स्वात्मा तथापि म

७

तसेव सः ॥ अपरोक्षो भवेत्तच्च सत्त्वृत्तिरिति स्फुटं ॥ १७ ॥ दृश्यते तत्र यथा बुद्ध्या श्र
 त्याच्चिदुदीर्यते ॥ मनसेति क्वचित्सा च सत्त्वृत्तिर्मतिरिति ॥ १८ ॥ अथ सत्त्वस्य च
 लोरो भेदास्ते ममतास्पदा ॥ तथापि यत्र मामत्वं न भात्यात्मा तदन्यथा ॥ १९ ॥ तेषु भेदेषु
 यत्रात्मा व्यतिरिक्तोऽपि तन्मयः ॥ तव भातिसवाच्यां शौलक्ष्यां रास्त तदन्यथा ॥ २० ॥ य
 तो वाचो निवर्तते अथाय मनसा सह ॥ आनंदं ब्रह्मणोस्तु विद्वानिति श्रुत्या विलोकया ॥ २१ ॥
 चतुर्षु सत्त्वभेदेषु भेदात्मैव भातियः ॥ तद्वाच्यां रोपरीत्येत्तवाचामवसरः कुतः ॥ २२ ॥ मनो
 भेदाश्च चत्वारो प्राप्नुवंति न तस्मिन् ॥ निवर्तते ततो वाचो चैतस्वः खलु तेऽसह ॥ २३ ॥ यतो
 वाचो निवर्तते अथाय मनसा सह ॥ इति श्रुत्या नयारीत्या पश्यात्मानं समाहितः ॥ २४ ॥ शारवा
 शाशां कन्यायेन गुरुवाक्येन सन्मते ॥ पश्यात्र सच्चिदात्मानं प्रपंचतरुषधते ॥ २५ ॥ जडप्रपंच
 दुर्मसस्मशाखा भेदश्चतुर्भिः सह सा मनस्ते ॥ भेदेषु ते द्वात्मतया मतिस्ते यंचेदभेदसच

तस्य शाखा ॥ १६ ॥ वाच्यं शाखा मयता विहाय लक्ष्यां चंदं स्वमुखं प्रपश्ये ॥ तदुक्तं य
 दृष्टविशेषं वदंति नयत्र शब्देनु सवेक वेद्यं ॥ १७ ॥ न तत्र सूर्यो न च चंद्रो न विद्युतो न तानि
 कृतो यमस्मिन् ॥ तमेव भातं तनुमिति सर्वं तस्यैव भासा सकलं विभाति ॥ १८ ॥ अशब्दम
 स्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगंधवच्चयत ॥ अनाद्यनंतं महतः परं ध्रुवं विज्ञाय
 तं मत्सुखात्पृथग्भव ॥ १९ ॥ अशब्दमस्पर्शमिति श्रुतेस्त्वं ब्रह्मात्मतां पश्य विहाय वाच्यं
 ब्रह्माहमस्मीति तया प्रतीत्या श्रुत्या नुत्तर्या भवभोक्तार्थः ॥ २० ॥ मामहं नैव जानामि
 त्यविष्णो वरुणं तव ॥ व्यतिरेकस्त्वयानर्हं विद्यया चार्थदत्तया ॥ २१ ॥ इति ज्ञातमपि ब्रह्म न
 ज्ञातं प्रायमेव तत् ॥ यस्माद्ब्रह्म द्वितीयत्वं नाद्याद्यधिगतं त्वया ॥ २२ ॥ अनात्मत्वं निषेधे
 न त्यक्त्वा याजुः उक्ता त्वया ॥ द्वैतरूपेण सा यावत्तावत्ता चैतविद्भवान् ॥ २३ ॥ जडोक्त्या ज
 डान्यद्ब्रह्म जानंति तद्द्विदश ॥ जडब्रह्मैक्यबोधो यः स बोधो द्वयसंज्ञिकः ॥ २४ ॥ केचिद्वदं

त्वेन वेदात्मानं यदा ब्रह्म ॥ २५ ॥ गत्वा विद्यास्वरूपत्वं ब्रह्मणो निर्गुणस्य हि ॥ सिद्धं विद्या
 स्वरूपत्वं दुग्धत्वस्य दधित्ववित् ॥ २६ ॥ तं दुल्लवस्योदनत्वं पाकादिक्रियया भवत् ॥ अज्ञस्य नि
 र्गुणस्यैवं स्वस्त्वमुपदेशतः ॥ २७ ॥ एतावता विकारित्वं निर्विकारस्य सिध्यति ॥ विसेधाच्च प्रमा
 णानां तस्मिन् तस्यादसंमतं ॥ एवं ब्रह्म विकारित्वं प्रमाणानां विरोधतां ॥ न पश्यंती वदंती
 तिसिद्धमेवं पुनः पुनः ॥ २८ ॥ अथ बुद्धेर्विषयता मन्यमानाः श्रुतिश्च पि ॥ अश्रद्धाभास्तत्तथा
 बुद्धेः स्थूलत्वमेव हि ॥ २९ ॥ यद्यदिदं दिव्यगम्यस्यात्तस्य तस्यैव केवलं ॥ विषयत्वं हि विषयाशब्दा
 द्याः पंचसंज्ञिता ॥ ३० ॥ बुद्धिश्चिच्छक्तिरूपत्वाच्चिच्छरूपात्स चेतना ॥ विषयानि दिव्ये वै तैवेति
 निर्विषयैस्वर्य ॥ ३१ ॥ अतीन्द्रियं निर्विषयं सैव पश्यति तमयी ॥ यत्प्रकाशेनेन्द्रियैः सा जाना
 तिविषयानपि ॥ ३२ ॥ अगम्यमिन्द्रियैर्ब्रह्म बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं ॥ स्पष्टमेवं भगवता निर्बुद्धि
 तं स्वमुखेन च ॥ ३३ ॥ सुखमात्यंति कं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं ॥ स्पष्टमेवं भगवता निर्बुद्धि
 मुखेन हि ॥ ३४ ॥ विषयान्वेन्द्रियग्राह्याः सत्यं वयं दतीन्द्रियं ॥ तस्य निर्विषयात्वं वै बुद्धिग्राह्यं त

अनुष्ठानं गुरुणा यं प्रकाशितः ॥ ३३ ॥ वेदांतशास्त्रवक्तारो यत यो थारिवलीजगत् ॥ ब्रह्मले लेशः
 न न ज्ञानं तिज्ञा तापि प्रत्यगात्मना ॥ ३४ ॥ आचार्यवायवहवः सेवितास्तत्कमया ॥
 आत्मोपदेशसमये गुरुत्वेन न मानिता ॥ ३५ ॥ अहंप्रत्यय एवात्मा शुद्ध इत्युपदेशि
 नः ॥ नैश्वरत्वाजडं मिथ्येत्यद्वैतं तैर्निरूप्यते ॥ ३६ ॥ यतो वाचो निवर्तते तद्ब्रह्म जडेषधत् ॥
 उपदिश्य जडं कुंभं तन्मृदु शीयिता गुरुः ॥ ३७ ॥ एवं ब्रह्मं यो योग्यवचनैर्जिज्ञासात्तु यदो ॥ ३८ ॥
 ह्मिता ॥ तदा ते सेविताख्यातास्तद्दिज्ञा इति मोक्षितो ॥ ३९ ॥ न निःशब्दं ब्रह्म तेषु ये ह
 स्तुत्यात्ममानिनः ॥ न जडं ब्रह्मणो रैक्यं वाचामिथ्येति वादिना ॥ ४० ॥ एवं संस्कृत
 शास्त्रज्ञाः प्राकृतैर्ग्रेथ वित्तमाः ॥ बहवः सेवितस्तत्त्वमद्वैतं तैर्वर्द्धितं ॥ ४१ ॥ प्राकृतै
 र्ग्रंथकर्तारो ये तु वर्षशतात्पुरा ॥ त्यक्तो देहास्ते र्यथोक्तं न तथा ज्ञानिनो धुना ॥ ४२ ॥

संस्कृतैर्ग्रंथकर्तारो भाषाकारादयो भुवि ॥ यदुक्तं तत्तत्तच्चापि ज्ञानी कुत्रापि न
 श्रुतः ॥ ४३ ॥ ततो ज्ञाने निराशो हं जातो नास्तीति मृतके ॥ विनिश्चितस्तनुत्यागः सि
 तासितसमागमे ॥ ४४ ॥ यत्र त्यक्ता तनुधीरा अमृतत्वमुपागताः ॥ जन्मन्यनेतर
 ज्ञाने लब्धा गुरुमुखात्तु क्वचित् ॥ ४५ ॥ नान्यः पन्था इति श्रुत्या ज्ञानादेवेति निर्णयात् ॥
 तनुं त्यक्त्वा प्रयागेऽपि ज्ञानोन्मुक्तिर्भवांतरा ॥ ४६ ॥ एवं स्वबुद्ध्या कृतनिश्चयो हं यदा त
 दानीं मलयादिदेशे ॥ श्रीशेषशार्ङ्गयतिवेषे शोभत्वापि श्रीगुरुराविरासीत् ॥ ४७ ॥
 अशब्दमस्य शमिरूपमव्ययं निषेधशेषतमसः परं यत् ॥ न दर्शितं ब्रह्म न यत्र वाच
 का हं य आत्मेत्यबुधेषु गीतः ॥ ४८ ॥ एवं विदितं तत्त्वोपि नाहमार्नंदिनभूतः ॥ निषेधि
 ते यनात्मत्वे द्वैते सति कुतः सुखी ॥ ४९ ॥ हृदयं तं ममैज्ञात्वा भगवान्मयतिरूपवान् ॥

अनुसू.
१०

४
आहं वक्ष्ये प्रवक्ष्यामि तैर्देतमतः परं ॥ ४९ ॥ अनात्मनो न्यआत्मेति द्वैतवादुरता अ
पि ॥ वेदंति पुरुषार्थे त्रिकश्चिज्जडविवेचने ॥ ५० ॥ यावज्जडतरंगेषु सिद्धि
नीवलोकितः ॥ अद्वैतानुभवानंदस्तावद्दृष्टावद्दृष्टतः ॥ ५१ ॥ तावन्निरस्ताना वि
द्याया तु विक्षेपसंज्ञिता ॥ यद्यथा वरणाख्यामानं नष्टप्रायात्मबोधतः ॥ ५२ ॥ जाना
मिनाहमात्मानमित्यावरणरूपिणी ॥ नष्टप्रायात्मबोधेन नष्टासाचनतावता ॥ ५३ ॥
नार्हज्जडश्चिदात्माहमिति तत्त्वयदीक्षितं ॥ तदात्मत्वेन सर्वत्र नाद्याद्यधिगतं व
या ॥ ५४ ॥ एकस्मिन्नेव देहस्मिन् यथात्माधिगतस्तथा ॥ सर्वत्रात्मतया नैव प्रतीति
स्तव जायते ॥ ५५ ॥ सत्यो नंतोश्चिदात्मायै मपरिच्छिन्न एव सः ॥ यथा देहे जगत्त्वे वं
ज्ञात्वा सुरवमवायसि ॥ ५६ ॥ एवं ज्ञास्यसि यत्मा च व्यतिरेकाभिधास्यता ॥ विद्या

तिलेश

यः

१०

ति मिथ्यात्वाज्जनडं नास्तीति ताविति ॥ अस्य द्वितीयं ब्रह्मैवेत्येक्यज्ञानेन न किंतयो ॥ २१ ॥
न सिद्धांतविरुद्धो यं पक्षः सिद्धांत एव सः ॥ किंतु सत्येपि सत्यस्य साक्षात्कारो भवेद्यदि ॥ २२ ॥
असत्ये कुंडले सत्यं कनकं यस्तु पश्यति ॥ तस्यैव कुंडलं मिथ्या तदेव क्यंतयोस्तदा ॥ २३ ॥
कचिदेव मविज्ञाय न श्रुत्वा न मषाजडे ॥ इत्याहुः शिष्टपांडित्यं तेषामत्र वृथा भवेत् ॥ २४ ॥
नष्टपिकटके नैव कनकं खलु नृश्यति ॥ नष्टरंगे जलं नित्या नित्यैक्यमीदृशं ॥ २५ ॥ अलं
बहुविवादेन जडेया ॥ येषां हि हं ये तेषां पदं तत्तु विज्ञेयं तैः साक्षात्कारमिति सिद्धिः ॥ २६ ॥
व्यापकं ब्रह्म यो व्याप्येन पश्यति न तत्त्ववित् ॥ पश्यंति व्यापकं व्याप्यं तेषां मेक्यंतयोः
स्फुटं ॥ २७ ॥ यावज्जडतरंगेषु न चिदं कुधिदर्शने ॥ साक्षात्कारो न संशोको ब्रह्मणः स
र्वरूपिणः ॥ २८ ॥ नष्टप्राये संप्रदाये कालेनाल्पेन हृतं ॥ सच्चिदानंदनाम्ना श्री

क्षा

अनुप्रासितः ज्ञानसमुत्पन्नोऽमुजंगोदुःखदस्ततः॥ अयसोऽथायसः खड्गो हृदी न घट्टमाद्य
 था॥ ६५॥ तस्मादात्मनया ब्रह्मज्ञात्वापि बज्रं जगत्॥ ब्रह्मेति यावन्न ज्ञातेता
 वदज्ञानमेव तत्॥ ६६॥ ते ब्रह्मतद्विदुः कृत्स्नमित्याह भगवानुस्वयं॥ ज्ञात्वापि
 ब्रह्मतत्सर्वज्ञातव्यं ब्रह्मवित्तदा॥ ६७॥ मृत्योः समुत्पन्ना मोक्षीत्येवं श्रुत्या य
 दुच्यते॥ स आत्मज्ञो य आत्मानं ज्ञात्वापि जडमीक्षते॥ ६८॥ मृत्योरज्ञानो मृ
 त्युमात्रोऽप्येव स्वभावतः॥ समुत्पन्ना मोक्षे वेति किंचिन्नं वदति श्रुतिः॥ ६९॥
 स्वतोऽधिगत एवार्थो गोपाः श्रुत्योदितस्ततः॥ मुख्यो नाधिगतोऽर्थो यं संसिद्धो
 यस्व बाधितः॥ ७०॥ जडा जडविवेकज्ञो जडब्रह्मेक्यं विब्रजेत॥ न तस्य मुक्ति
 र्ना नात्वं यो यथा पूर्वमीक्षते॥ ७१॥ विक्षेपनाम्न विधेयं यथानात्वं नो दर्शनी॥ ७२॥

गतमप्यगतं तावदविद्यावरणं नृणां॥ ७३॥ तस्माच्चिज्जडयोरेकं याव
 न्नाधिगतं गुरोः॥ तावत्कुतः सुखं दुःखं न निवृत्तमवाधजं॥ ७४॥ अतो यतो
 निवर्तते वाचस्तदधिगम्य च॥ अकृतार्थं ह्येवात्मानं मन्यसे त्वं तथैव हि॥ ७५॥
 आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्च न॥ इत्युक्तं तदहंकारनिषेधा
 निभयात्मना॥ ७६॥ अहंस्फूर्त्याभयं सर्वमभयं तन्निरासतः॥ निःशब्द
 शनेऽप्यनविभेति त्यतोऽदितो॥ ७७॥ तथापि भयसद्भावो द्विविधस्तदुक्तस्य
 चा॥ मृतोऽपि सद्यो बुद्धिस्थो विक्षेपोऽस्ति यथा पुरा॥ ७८॥ अविद्यायाद्वितीयं य
 द्रूपं विक्षेपसंज्ञितं॥ यावन्न नष्टं तावन्न मुक्तिस्तन् भविष्यति॥ ७९॥ न हि क
 ल्याण कृत्स्नश्चिदुर्गतिं तात गच्छति॥ इत्याह भगवांस्तपुर्गुण्यांश्चैव सदा
 मेवा मुक्तिः

अ. म. ले. रिषु ॥ ७१ ॥ यदि प्रारब्धशेषेण देहो जीवति चक्षुषा ॥ नाना त्वं परमं तस्मिन् सत्यमृतः
 १२ श्रुत्याभिधीयते ॥ ८० ॥ किं तात्मानं यदा पश्यत्यहंकारे निषेधतः ॥ स आत्मानिर्भयस्त
 स्मान्निर्भय इति कुतोपि च ॥ ८१ ॥ निर्भयात्मत्वबोधेन न विभेति कुतश्चन ॥ इत्युक्तं म
 च- पि श्रुत्याभयं यावज्जडास्ति ता ॥ ८२ ॥ इत्युक्त्वा गुरु रूपेण यतिवेषेण माधवः ॥
 कृपयादिष्टवान् देवस्तत्त्वं परमहंसगं ॥ ८३ ॥ जडो जडो दक्षीरिचिवे कृज्ञानवि
 त्तमः ॥ हे सा एव तदेक्यज्ञाहंसास्त परमा मताः ॥ ८४ ॥ अतो ब्रह्मजडैक्यं य
 तत्त्वं परमहंसगं ॥ साक्षात्परमहंसेन रूपेणोक्ता तदीदृशी ॥ ८५ ॥ यत्सर्वं खल्वि
 दं ब्रह्मेत्युच्यते निगमागमे ॥ तत्सत्यासत्ययोरैक्यं न च द्वैक्यं द्वयोः कथं ॥ ८६ ॥
 सर्वं च ब्रह्म च तयोर्द्वयोरैक्यं तदा भवेत् ॥ यदा सर्वमसत्यं स्यात्सत्यं ब्रह्म य १२

तयानिजाविद्यानश्यत्यावरणात्मिका ॥ ८७ ॥ तथापि यस्मिन् जगति ज
 डे सर्वत्र सर्वगः ॥ आत्मा परेक्ष्य स्यात्सर्वतद्यावज्जातिवैष्टथक ॥ ८८ ॥ तावन्नि
 रस्तानाविद्यायास्तु विक्षेपसंज्ञिता ॥ यद्यथावरणाख्याप्तानष्टयायात्मबोध
 तः ॥ ८९ ॥ बुद्धिर्जानातिनात्मानं तथावरणरूपया ॥ अविद्याया समुत्पन्ना वि
 द्यै विक्षेपरूपिणी ॥ ९० ॥ रज्ज्वज्ञानेन सर्पस्याद्वज्जज्ञानं ततः पुरा ॥ निश्चयः सर्प
 सत्यत्वे तदज्ञानं तन्नोन्यथा ॥ ९१ ॥ तथापि रज्ज्वबोधेन दुःखेन श्रूयते तथा ॥ य
 था तदुच्छिन्ना मिथ्या सर्पात्संजायते भयं ॥ ९२ ॥ एवमावरणाज्ञानेन तथा दुःख
 कारकं ॥ यथा तु जडसत्यत्वं विज्जडैक्यमज्ञानतः ॥ ९३ ॥ आद्यमावरणं पश्चा
 दिक्षेपाख्यं ततो भवेत् ॥ तथाथाद्यादबोधात्सप्रबलं यस्तदुद्धतः ॥ ९४ ॥ रज्ज्व

अ. भ. ले.

१३

भातिगुणएवास्तिनोपणिः॥१५॥श्रुत्याप्रकाशतेसंयंश्रुक्तिरेवास्तिनास्तिनत
ताम्रपात्रंचताम्रेणताम्रमेवास्तिनास्तिनत॥१६॥प्रकाशतेश्मनालिंमंमशमे
व वास्त्यथनास्तिनत॥योनास्ति सचभात्येवदारुणादारुवारुणाः॥१७॥स्था
णुप्रकाशात्पुरुषोभातिस्थाणुप्रकाशितः॥अयःप्रकाशितःखड्गोभात्यस्योपि
सत्यवत॥१८॥द्रव्याणियावंतिलोकेतैस्तेस्तेषामनेकशः॥प्रकाशःसंप्रकाशते
वाचारंभणारूपिणः॥१९॥उपादानंस्वप्रकाशंकार्यंतेनप्रकाशितं॥कालत्रयेस्तु
पादानंकार्यंनाद्यंतयोरसत्॥२०॥मध्येभात्यपितेनैवतदेवास्तिनतदृष्टक
कालत्रयेविद्यमानंस्वप्रकाशंतदेवसत्॥२०१॥वाल्मीकस्यःस्वप्रकाशःस्वयं
दृगोचरोरगः॥रज्वाश्रयाप्रतीतोयस्तत्प्रकाशयोरगस्तसत्॥२०२॥सदेवसो

१३

म्येदमग्रआसीदेकमितिश्रुतिः॥नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमितिचश्रुते॥२०३॥
सृष्ट्यादौप्रलयस्यांतैर्ब्रह्मैवेत्याहुरागमाः॥मध्यएवजगद्भातिब्रह्मणैवजनु
स्वतः॥२०४॥यस्यभासासर्वमिदंविभातिसचराचरं॥मृदाकुंभोयथाभातित
दुत्पत्तिर्लयोमृदि॥२०५॥जगद्ब्रह्मणउत्पन्नंलीयमानंचयत्रयत्॥मध्येपितस्य
भासैवभातिकुंभोमृदायथा॥२०६॥मृत्तिकेत्येवसत्यंचेत्यतःश्रुत्यानिगद्यते॥
ततो जगदसत्यत्वासत्यंज्ञानमितिश्रुतिः॥२०७॥सत्यंज्ञानमनंतंयत्तद्ब्रह्मेतित्रि
भिःपदैः॥ज्ञेयमात्मतयाप्राज्ञैःसत्यंजगदसत्तया॥२०८॥जगज्जडतयाज्ञा
नमनंतंजगदंततः॥तत्रमध्यपदासत्यंतेनैवानंतमुच्यते॥२०९॥सत्यंमध्य
पदादेवस्वप्रकाशतयैवसत्॥कुतस्तत्सत्यमितिचेत्तज्ज्ञानान्मध्यपदादिसत्॥२१०॥

अ. भू. ले

१४

स्वप्रकाशतया सत्यमतो ज्ञानमितीर्यते॥ कालत्रये विद्यमानं मनंतं कालतस्त
था॥ १२॥ नास्तीज्जगत्किमयमेनमविद्यत्यतः परं॥ इति यत्तत्तया स्फूर्तिस्तद
नंतं च कालतः॥ १३॥ देशतोपि मनो वृत्त्या कल्पयित्वा खिलं जगत्॥ नैव किंचित्तत्
इति यत्स्फूर्त्यो वेलितत्र तत्॥ १४॥ अतो मध्यपदात् सत्यं ते नैवानंतमुच्यते॥ कु
तस्तत्सत्यमिति चे ज्ञानमध्यपदादिसत्त्वा॥ १५॥ स्वप्रकाशतया सत्यमतो ज्ञान
मितीर्यते॥ तत एव द्वयोर्मध्ये ज्ञानं लक्षणयोरिहा॥ १६॥ सत्यं त्वंचित्स्वरूपत्वा
दानंत्यंतत एव च॥ ततो द्वयोर्मध्यगतं संस्पृष्टं च पदद्वयं॥ १७॥ श्लिष्टस्य सय
पार्श्वस्थं यथा गोपीद्वयं हरिः॥ कृष्णद्वयं वाममध्यस्थं गोपस्त्रीरासमंडले॥ १८॥
मध्यस्थो नायकमणिः पार्श्वस्थं वाममणिद्वयं॥ स्पृशत्येवं ज्ञानपदं पदद्वयमिहा द्वा १४

स्थं

दु

य

दा भवेत्॥ १९॥ अतो मृत्कनकादीनां दृष्टांते ब्रह्मसत्यता॥ वाचारंभणतान्येषां
घटादीनां निरूपिता॥ २०॥ घटस्य मृदुपादानं कनकं कुंडलस्य च॥ आत्मा ज
गत्तुपादानं स्वप्रकाशो ह्यनावृतः॥ २१॥ यस्य सा सा सर्वमिदं विप्तातीति कृतिर्ज
गो॥ घटो मृदाभाति तथोजगद्भाति चिदात्मना॥ २२॥ सत्यंतद्यत्स्वप्रकाशमस
त्तत्प्रकाशितं॥ मृत्प्रकाशे घटे मृद्विचित्रप्रकाशेऽपि सद्भित्तत्॥ २३॥ मृत्तिकेत्ये व
वसत्यंचेत्यतः श्रुत्या निगद्यते॥ घटस्य मृत्प्रकाशस्य वाचारंभणतापि च॥ २४॥ इम
अनपेक्षं घटं भाति मृत्तिको तां विना घटः॥ न भाति नास्त्यतः सत्यं यत्तदेवास्ति
नेतरत्॥ २५॥ प्रकाशते मृदा कुंभो मृदेवास्ति घटो न हि॥ कुंडलं कनकं नैव हेमैवो
स्ति न कुंडलं॥ २६॥ प्रकाशते भसा विचिरं भवो ऐस्ति नो स्ति सा॥ पुणिगुणौ नैव

अ. भू. ले सं सारैदुःखभोक्ता च संबन्धो मुच्यते पिसः ॥ स्वविंवात्मा ख बोधे न विंवात्मा सर्व
१५ गः स्मृतः ॥ २० ॥ यच्चिदात्मा नया ज्ञातं ब्रह्मैकस्मिन्कले वरो ॥ तत्कथं दुःखमभ्राति
दृश्यते न्योन दुःखमुक् ॥ २१ ॥ सर्वगं ब्रह्म यो वेत्ति भोक्तारं वेत्ति तं पुनः ॥ सर्वगं बु
द्धिराश्रित्य भोक्तारं तं च पश्यति ॥ ३० ॥ यथा ह भगवान्कृष्णो भुंजानं वागुणां चि
तं ॥ विमूढानां नु पश्यंति पश्यंति ज्ञान चक्षुषः ॥ ३१ ॥ ममैवांशो जीवलोके इत्याद्या
राभ्य केशवः ॥ तमं शमा ह भुंजानं पश्यंति ज्ञानक्षुषा ॥ ३२ ॥ भोक्तृत्वं मनसः प्रादुः प्रा
क्त ग्रंथवादि नः ॥ वेदवाणि विदो धादुः केचित्सर्वपिते जडाः ॥ ३३ ॥ अधिष्ठाय मन
श्चायं विषयानुपसेवते ॥ यथा श्रोत्रादीं द्रियाणि मनोऽप्याह तथा हरिः ॥ ३४ ॥
ममैवांश इति प्रोक्तश्चिदंशः सुखदुःखमुक् ॥ तथैव श्रुतयो धादुःश्चिदंशस्यैव १५

भोक्तृतां॥३५॥आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव वा॥बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्र
हमेव वा॥३६॥इंद्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरात्॥आत्मेन्द्रियमनोयु
क्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः॥३७॥इति श्रुतेर्मनोबुद्धिसर्वेन्द्रियगणात्पृथक्कारथ
स्यात्मा स भोक्तेति प्रादुरेवं मनीषिणः॥३८॥उदस्य नैव भोक्तृत्वं न भोगः सर्वगस्य च
चिदंशस्यैव भोक्तृत्वं नैव माहुर्मनीषिणः॥३९॥एवमेवाह भगवान्प्रकृतेः पुरुष
स्य च॥लक्षणं यत्र पार्थाय स्वयमेव पृथक् पृथक्॥४०॥कार्यकारणकर्तृ
त्वहेतुः प्रकृतिरुच्यते॥पुरुषः स्वरुदुःस्वानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते॥४१॥पुरुषः
प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान्॥कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु॥४२॥
एवं प्रकृतिभावस्य भोक्तृत्वं नैव विद्यते॥पुरुषस्यैव भोक्तृत्वं भोग्याः प्रकृतिजा

अ.भ.स.
१६

गुणाः॥४३॥पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंतेप्रकृतिजानुगुणान्॥एतावतातुगुण
भुक्प्रोक्तोगुणविलक्षणः॥४४॥पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंतेप्रकृतिजानुगुणा
न्॥मनइंद्रियबुद्धिस्थोभोक्तेत्युक्तंहितावता॥४५॥अतःप्रकृतिभागस्यमन
आदेनभोक्तृता॥निर्गुणःपुरुषोभोक्तृहिताप्रकृतिजानुगुणान्॥४६॥एवंस
र्वेषुशास्त्रेषुनिषिद्धाजडभोक्तृता॥किंब्रूतेनभोक्तृत्वंयस्यतस्यैवमुक्त
ता॥४७॥जडस्यभोगोयदिचेन्मोक्षस्तस्यैवकेवलः॥योरोगदुःखमभ्रातितस्यै
वारोग्यमुच्यते॥४८॥मृषामनोभोगवार्ताभोगोनब्रह्मणोपिक्वा॥भोक्ताचिदं
द्राष्टृत्युक्तोसत्वांशुज्ञानभास्वरः॥४९॥केचिदुःखस्यमिथ्येतानुस्वीकुर्वन्तिभोक्त
तां॥अभ्रातिस्वप्नजंमिथ्याभुक्तिर्दुस्खंविनाकुतः॥५०॥भोगस्तयावदज्ञांमित्याहु
१६

यां॥११॥त्रिभिःपदैश्चिज्जडयोरैक्यंश्रुत्यानिगद्यते॥तत्रादौव्यापकतयाद्रष्टव्यं
सचराचरो॥२०॥ज्ञात्वो जडतापवादेनचिदात्मत्वंमिश्रेषतः॥तेनव्याप्तमितिज्ञेयं
नश्यत्यावरणंतदा॥२१॥एकस्मिन्नेवदेहेस्मिज्ञाताज्ञानात्मतायथा॥तथादेहादि
सर्वेषुज्ञेयादेहेषुसात्मता॥२२॥तदाज्ञातंविदात्मत्वंनोचेच्चित्प्रतिबिंबकं॥ज्ञातं
तथोपदेष्टारोषहवःसंतिभूतक्ये॥२३॥चिदंशुगतेदेहादेहेयद्व्यापतिष्ठ
ति॥तदात्मत्वंविजानीयादैवमंशस्वकर्मभुक्॥२४॥तत्तुकेचिदहंस्मृतिमात्मत्वं
नवदतिहि॥सर्वतितेशिथ्यकंतेगुर्वशमानोसत्वांशुयो॥२५॥शुद्धंवायश्चिदात्म
त्वंब्रह्मैवपदिशंत्यहो॥तदेवदुःखमभ्रातिचिदाभासोयद्विरतः॥२६॥ममेवा
ज्ञाजीवलोकंजीवभूतःसनातनः॥इत्याद्युक्तोभगवताप्रतिबिंबांशएवसः॥२७॥

अ. भ.

१७

तु

वात्मा सर्वत्रात्मतया तथा ॥ न ह्यात्मानुभवो यावत्तावत्त्वान्न तद्देवता ॥ ५० ॥
एवं सत्यपि यो देहे चैतन्यानुभवो भवेत् ॥ सर्वत्रानुभवो भावात्सोऽत्रानुभव इ
रितः ॥ ५१ ॥ ममैवांशो जीवलोके जीवस्ततः सनातनः ॥ इत्युक्तो यो भगवता त
स्यानुभव एव स ॥ ५२ ॥ स भोक्ता देहं मध्यस्थो न देहाद्वहिरप्येव ॥ तथा देहे चिदा
त्मज्ञानविदुर्ब्रह्म सर्वगः ॥ ५३ ॥ न ब्रह्म ज्ञास्विदं ज्ञा ब्रह्म ज्ञा ब्रह्म सर्वगः ॥ जानाति
सर्वमिथ्यात्मा सर्वं तत्सर्वं विदुः ॥ ५४ ॥ आदौ विलक्षणतया जडा जगति वै ज
डः ॥ जानाति तस्य मिथ्यात्मा तत्तदेवेत्यथो विदुः ॥ ५५ ॥ सर्वस्मिन् ब्रह्म सर्वस्मादि
लक्षणतया विदुः ॥ स बोधो व्यतिरेकार्थाः स आवरणभोगकृत् ॥ ५६ ॥ स आत्म
तत्त्वबोधस्यादात्मानं तो हि सर्वगः ॥ सत्यज्ञानानंततया ज्ञातेनावरणीततः ॥ ५७ ॥ वि

३७

नष्टावरणाविधायका जडविलक्षणाः ॥ साक्षादधिगतः स्वात्मा किंतु सर्वगतो यदि हि ॥
सर्वं व्याप्य विशिष्टो योऽनंतो वेदवर्णितः ॥ सत्यज्ञानानंततया ज्ञेयं ब्रह्मेत्यतः श्रुतिः ॥ ५८ ॥
सत्यंतत्त्वप्रकाशता त्रिषु लोकेषु सत्तया ॥ ज्ञानं जडादन्यतया नंतं व्याप्य वशतः ॥ ५९ ॥
आत्मा स्वदेहेधिगतः सर्वत्राधिगतो न वेत्ता स आत्मा प्रतिबिंबी शोऽयथा ह्यमिति श्रुतेः ॥ ६० ॥ य
यथा ह्यदीज्यातिरात्मा विवस्वानयो भिन्नावदुधैको नु गच्छन् ॥ उपाधिना क्रियते भेदे
रूपो देवः सैवैवमजोऽयथा त्वेति श्रुतेः ॥ ६१ ॥ यथा जले चंद्रमसः कं पादिस्तत्कृतो गुणः ॥
दृश्यते सन्नपि दृष्टरात्मनो नात्मनो गुणः ॥ ६२ ॥ इति भागवते प्रकृतोक्तो स गवतपियः ॥
ममैवांशो जीवलोके जीवस्त इति स्पष्टं ॥ ६३ ॥ सच्चिन्मात्रे हि देहस्थो न देहाद्वहिरप्येव ॥
ज्ञातं तस्मिन् यं ज्ञातमनंतं सर्वं ब्रह्म ॥ ६४ ॥ यावदात्मा तया ब्रह्म न ज्ञातं यत्तु सर्वगः ॥

अ.ले.

१५

तावदावरणं नष्टमित्याहुस्तत्कथं सको ॥ ७५ ॥ अलं किं बहुनोक्तेन सर्वत्राधिगतो य
दा ॥ आत्मा तदेवावरणं जानीयाद्गुणमित्यथा ॥ ७६ ॥ ज्ञातो सर्वगतेन श्येदविद्यावरणं
यथा ॥ सर्वं ज्ञानं सर्वगं चेति ॥ ज्ञाते विक्षेपनाशनं ॥ ७७ ॥ विषयाणां मिथ्याणां ब्रह्म
त्वं विदितं यदा ॥ अविद्या सा तदानष्टाविशेषा स्येति यापुरा ॥ ७८ ॥ नश्यत्यस्यासयोगेन
सापि संस्काररूपिणी ॥ सोभ्या सोद्वि विधुः प्रोक्तो ब्रह्मविद्यादिधायथा ॥ ७९ ॥ शरीरा
त्मव संस्कारश्चिदात्मध्यानयोगतः ॥ शनैर्नश्यति संस्कारः स्याच्चिदात्मतया हृदः ॥ ८० ॥
सो नैतत्वेन विज्ञातो यथास्वायौ पदे शितः ॥ तथा सर्वगतो ध्ये योजडादन्यो तवर्जितः ॥ ८१ ॥
प्राप्नोत्यर्कप्रकाशा तं हृदि रगतापि वा ॥ चित्प्रकाशो मतिर्यावद्वा वंत्यग्रे ततो पिसः ॥ ८२ ॥
ततो तमप्राथम्ये चिदात्मनी शेषका शितालेन तदेकरूपा ॥ आश्लिष्य बोधात्ममयं प्र ॥ ८३ ॥

नैति को ब्रवीत् ॥ तावदेव हि भोक्ता यः स चिदंश इति स्मृतः ॥ ५१ ॥ स्वदेहांतं वि
दित्वा यं मन्यत्रा मधिगम्यतां ॥ ब्रह्म ज्ञातमिति प्राहुः सर्वयस्सर्वगं बृहत् ॥ ५२ ॥
सत्यं ज्ञानमनंतं तं ब्रह्म सत्यमसत्तया ॥ जडस्य जगतो व्याप्तं येन तत्सचराचरं ॥ ५३ ॥
तद्ध्यापकत्वमाचार्या द्विज्ञायादौ ततो रिवलं ॥ तदेवेति स वेदो धः श्रीगुरो रूपद
वातः ॥ ५४ ॥ तदा तत्ज्ञानमित्याहुः स गुरुः शिष्य एव च ॥ यथा ह भगवान् नृकृष्टो गी
तायां तत्र तत्र च ॥ ५५ ॥ येन हतान्यशेषेण दुक्षस्यात्मन्यथो मयि ॥ तत्ज्ञानमु
पदेक्ष्यंतीत्येवं पूर्वेषां चान्वयः ॥ ५६ ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्यास्सर्वत्र सर्व
गं ॥ तज्जिज्ञासामिति प्रोक्तं श्रीमद्भागवते स्मृतां ॥ ५७ ॥ एतावदेव जिज्ञासं तव जि
ज्ञासुनात्मनः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्यास्सर्वत्र सर्वदा ॥ ५८ ॥ प्रतीतः स्व

अ.ले.
९९

३

जगत्पश्येत्समाहितः॥१०॥निर्विकल्पं समाधिं वा प्राप्नोति स विकल्पकं॥योगमभ्य-
स्य सर्वत्र पश्येद्ब्रह्मैव केवलं॥११॥तरंगात्सलिलाकारे स्तत्त्वाकाराः पटायथा॥मृदाकारा-
द्यटायदृष्टिं चिदाकाराश्चराचरा॥१२॥किंतु त्यक्त्वा चिदात्मत्वं स्फूर्तिं यदि जडं जगत्
ध्यायेद्दृष्ट्वा श्रमस्तस्य सिद्धिश्चिस्फुरणं स्मृतौ॥१३॥ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतैः पूर्णमावरणैः सह
ब्रह्मांडमेकं हियथा तथा संख्यातकोटयः॥१४॥यथा समुद्रां बुतरंगमालाः स्फुरंतितो येन
जलैकमात्राः॥तथांडरूपाखिलजीवकोशान् ध्यायेच्चिदक्षौ स्वचिदैकमात्रात्॥१५॥चि-
दात्महेमस्फुरणात् स्फुरंतिसर्वे धलंकारतयांडकोऽश्वत्थः॥ततस्तत्स्वात्महिरण्यमात्राद्
तिप्रतीतिः स्थिरता समाधिः॥१६॥यथा खिलतं खलु देशतोऽस्य चिदात्मनो ब्रह्मण एव
मेव॥सर्वत्र मीक्षेद्य कालतोऽपि स्फुरंतियेनैव लवो निमेषाः॥१७॥इष्टात्र यो वा घटि

१९

कारव्ययं त्रंक्षिप्तं जले मग्नमपि स्मिन्वेदायेनात्मनां तर्बहिरीक्षितेन तेनैव तावत्
मपि स्मकालं॥१८॥यंत्राद्युपादानतया यथात्मा यंत्रादिकार्ये क्यतया विभाति पूल
वाद्युपादानतया स एव लवादिकार्ये क्यतया विभाति॥१९॥कालो यो द्विपराधी तस्त-
त्स्फूर्तिः स्वनत्तेन चेतः॥स्वप्रकाशात् स सत्यः स्याच्चिस्फुर्या चेतदेव सः॥२०॥कि-
रीटकनकादीनां स्वतस्फुस्फूर्तिर्न वैद्यदि॥सत्यतं वक्तुमुचितं स्यात्तेषां स्वप्रकाशतः॥२१॥
किरीटकनकादीनां स्फूर्तिः स्यात्कनकादतः॥हेमप्रकाशकार्येणामसत्ता स्वर्णमेव सत्ता॥२२॥
सत्यसद्भाति तन्नास्ति तदेवा सत्तत्स्मृतं॥अलंकारहिरण्ये क्यमेव कालात्मनोरपि॥२३॥
तु तद्दयादिकालावयवान् स्फुरंति स्वयं यतः॥असत्यास्ते ब्रह्मणो वस्फुरंति बृहदेवता॥२४॥
एवं स्वयं ब्रह्म विदेव सर्वे ब्रह्मात्मनां ते वयवा लवाधाः॥कालस्य कालः स्वयमेव योगी

अनु. ले.

२०

देशो न कालः पृथगात्मनोऽस्य ॥ ५ ॥ तस्मात्समाश्लिष्य जगत्प्रकाशं कालप्रकाशं निजचि-
त्प्रकाशं ॥ देशोऽथ कालावबलुतस्य काश्याऽध्यायेत देवेत्यखिलोत्तमावाता ॥ ६ ॥ स्थूलं सूक्ष्मं सू-
ष्णं व्यवहारमात्रं संत्यज्य विश्वं मनसानुचिंत्य ॥ ७ ॥ ध्यायेच्चिदेकं न चिदात्मदृष्ट्या प्रोक्तो-
मुनीदैः सविकल्पयोगः ॥ ८ ॥ जगच्चिदेकं व्यवहारकाले पश्यन् ब्रजनृवाप्रलपं वि-
जिघ्रन् ॥ प्रतीतिगम्यं यदि चेदखंडः समाधिरेकं कथितो मुनीदैः ॥ ९ ॥ स वै जीवन्मु-
क्तः सर्वलुपरि पक्वात्मनि गमो यदा चिंतंतु त्वं जडपदगतं पश्यति सदा ॥ जनेषु
व्यापारेषु पितृचिदुपादानकमिदं जगद्योगी भोगी ॥ धनुर्भवति सर्वात्मकतया ॥ १० ॥
विषयाः स्वचिच्छिबुद्बुदास्ते सुखसिंधुर्मिसमूह इन्द्रियाणि ॥ इति पश्यति संयमी
यमी शोभम इत्थं खलु क्लृप्तजयोगिनां तु ॥ ११ ॥ चिंतंतु दृष्ट्या जगदं वरत्नं पश्य २०

तीतिं स्यात्स्थिरा तावदहो समाधिः ॥ १२ ॥ न यत्र विश्वं यदि द्रष्टव्येन कल्पितः स्वप्नकृतः
प्रपंचः ॥ नात्मप्रतीतिस्फुरणात्मिकाया मुक्तिस्तरीया विमलेति सोक्ता ॥ १३ ॥ अतस्तु विक्षेपल-
यो भयत्र स्तनिर्विकल्पः कथितं समाधिः ॥ विक्षेपरूपा जडकल्पनावै सुप्तिलयोस्तौ न त-
दा समाधिः ॥ १४ ॥ तस्मादस्माद्वोहितयोर्यथा स्यादभ्यासवैराग्यबलो यतता ॥ अभ्यासशी-
लो यदि चेद्दूरतो विक्षिप्तचित्तो ब्रह्मवेत्स कस्मात् ॥ १५ ॥ तथापि सीस्कारबलेन चित्तं विक्षि-
यमाणं यदि चेत्समाधौ ॥ यच्चित्तं यच्चिन्मयतां जहाति तत्रात्मादातया तदीक्षते ॥ १६ ॥
चित्रं हि यच्चित्रपटविभातितत्तंतु मात्रं जगदात्मनीयं ॥ विक्षिप्तचित्तं विषयेषु येषु ध्येय-
श्चिदात्मैव हितेषु तेषु ॥ १७ ॥ प्रत्याहारेषु सर्वेषु प्रत्याहारो यमुत्तमः ॥ उपादानस्मृतौ चित्तं
चिदात्मन्येव तिष्ठति ॥ १८ ॥ यदि चित्तं निराकारं निरुद्धं न स्थिरं भवेत् ॥ अन्वये न चिदाकारं

ययं हृद्भिः यमोयमौथं शब्दः॥ भवन्ति नश्यन्ति च बुद्धुदास्ते चित्सिंधुजावाङ्मि
यमोयमुक्तः॥ ११॥ चिदंबुपानार्थत्वात्तरावान्जडे स्तरंगैः सहितं चिदंभनं
पश्यत्यथाष्टमि कुलप्रतीतिर्न वैजडत्याग इति स्वतः स्यात्॥ १२॥ चिदंशनाय
त्वरिताभिलाषो विश्वं स ईक्षत्यपि तज्जडत्वं॥ पश्यन् पश्यत्यखिलात्मयोगीत्या
गी न तं त्यागमपि स्मवेद॥ १३॥ अशब्दमात्मानमत्रोपशब्देष्वनुस्मरन् च त्वपि
नित्यमौनी॥ जातेषु नष्टेषु च बुद्धुदेषु जातो न नष्टोपि च चित्समुद्रः॥ १४॥ जना
नादावन्ते वदन्ति निगमो ब्रह्मणितर्तो न मध्येपि स्वर्णैकटक्मुकुटाद्या अपि
यथा॥ सदा पश्यन्नेवं निखिलजनचंदेपि विजने वसन्नास्ते योगी न हि विज
नवासो गिरिगुहा॥ १५॥ जडेकानने वा जडादोगुहायां स्थितो वा जनो वीक्षते

अ. भू. ले

२१

तां

न्य

हृद्गुहायां॥ जनस्थोऽसौ निर्जने राजयोगी जनं निर्जेनं ब्रह्मभावेन पश्यन्॥
॥१६॥ समाः सर्वे देहा न हि जगदुपादानमसमं सदा पश्यन्नेवं भवति स
मकायोक्तविजने॥ ॥ अतर्क्यत्साम्यं समतनुरथ स्थायु सदृशो जनं
त्यक्काटव्यां वसति समकायो न खलु सः॥ १७॥ असिद्धं जगद्दृश्यते यत्र त
सिद्धं सर्वं नित्यसिद्धासनं तत्प्रसिद्धं॥ भ्रमत्येव देवैः स्वकर्मानुरूपस्त
थायासने सर्वदारा जयोगी॥ १८॥ वृत्तिर्वहिर्निःसरतो ह लोके तां प्रत्यगा
त्मैर्वैखिलात्मनीश॥ सच्चिन्मयीं शीघ्रतया करोति सहरकारव्यखलुराजयो
गः॥ १९॥ यावत्स्थिरा वृत्तिरशेषशेषैर्तावद्भवेत्कुंभक आत्मनीश॥ जगत्प्रपादा
नतयेक्षितुं तां योगीशानैर्मुच्यति रेचकोऽयं॥ २०॥ स्वयं ध्याता ध्येयो भवति त

२१

अ.ले.
२२

नित्यमादिकानूकथमसावमरोजडदृग्गवेत॥२५॥ जडप्राणायामो
जडविजनवासोजडतनुंसमां कृत्वास्थाणुपमपविशत्यासनजडः॥
जडप्रत्याहारोभवतिजडनानात्वदृगिति ~~व्यभिच~~ श्रुतिप्रोक्तं मृत्युं व्रजतिस
चयोगीकथमहो॥२६॥ योगांगमात्रंचविदात्ममात्रं नानात्वमित्रापिखपुष्प
मात्रं॥ मृत्योश्चमृत्युः सहिराजयोगीजीवन्निमुक्तो गुरुदेवभक्त्या॥२७॥ श्री
सच्चिदानंदगुरुमुकुंदोयः प्रादुरासीन्मलयादिदेशो॥ तस्यानुकंपापालव
लब्धबोधानुभूतिलेशोयमिहाविरासीत्॥२८॥ त्रिविक्रमस्त्वखलुवाम
नस्यविश्वात्मनो कृष्णलोकैकात्म्यं॥ तस्यानुभूत्यं बुनिधेस्तरंगो नुभूतिले
शोयमितिप्रसिद्धः॥३२९॥ ॥ इति श्रीमत्सच्चिदानंदमुकुंदपादा २२

कृपा

२३

शवंदद्वंद्वचिन्मकरंदलब्धानंदमनोमधुपवामनरचितानुभूतिलेशः
समाप्तः॥ ॥ श्रीसच्चिदानंदमुकुंदचरणारविंदसमर्पितोभवतु॥ ॥
शके१६५४ दुंदुभिसंवत्सरमार्गशिरवदिप्रतिपदाबुधवारहदलीग्रामेमहा
शब्देनीलकंठेनलिखितमिदं अनुभूतिलेशं समाप्तोयम्॥ ॥७॥ ॥
॥ लेखकपाठकयोः शुभंभवतु॥ ॥७॥ ॥ श्रीः॥ ॥७॥ ॥

२३

॥अनुभूतिशैलेन्द्रांशः॥०

११३

X

2

दनं नैवेद्ये मनसा स्मृतिश्चेत्तद्ध्याने सततमिति रध्यानमथ किं॥ क्वचित्तद्वि
 स्मृत्या स्मरति जडतां तत्र च तदित्ययं प्रत्याहारो भवति खलु योगीक्षिति
 पतिः॥ २१॥ कटकादिषु हेमधारणामनसी संजगती स्वधारणा॥ यदि चेद
 निशंभवे स्थिरा सहियोगीक्षितिपालको मतः॥ २२॥ चराचरोर्मिधनि
 शं चिदब्धिं पश्यत्यखंडः समाधिरुक्तः॥ कालात्मना वंचितकालमृत्यु
 श्रित्पार्थिवं पश्यति चित्पृथिव्या॥ २३॥ मृषा बालान् बालारचयति यथा सा
 सुतवती जडान् गान्धर्वं रचयति यमादिन्यपि जनः॥ स वास्यातो योगीत्य
 पि पतति वैमल्यवदने भ्रूतिर्मृत्योर्मृत्युं वदति यदेनानात्वं दृग्निह॥ २४॥
 जडयमः स जडान्विषयान् यदि जडेषु कसुरैर्न हि सेवते॥ रचयति स्म जडा
 ह